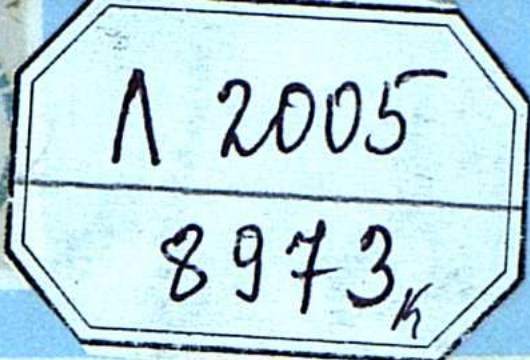

Серік ТІЛЕУБАЕВ
Батырбек МЫРЗАБЕКОВ

ҰЛЫТАУ - ҰЛТТЫН, ҰЯСЫ

Серік ТІЛЕУБАЕВ
Батырбек МЫРЗАБЕКОВ

ҰЛЫТАУ- ҰЛТТЫҢ ҰЯСЫ

“Елорда”
Астана - 2001

ББК 84 (5Қаз)

Т48

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МӘДЕНИЕТ АҚПАРАТ ЖӘНЕ
ҚОҒАМДЫҚ КЕЛІСІМ МИНИСТРЛІГІНІҢ БАҒДАРЛАМАСЫ БОЙЫНША ШЫҒАРЫЛДЫ

Серік Тілеубаев
Т48 Батырбек Мырзабеков
ҰЛЫТАУ — ҰЛТТЫҢ ҰЯСЫ (тарихи-көркем ой-толғау)
Астана: Елорда, 2001. 108 бет + 0,75 б.т жапсырма

ISBN 9965-06-105-X

“Ұлытау — ұлттың ұясы” — қазақ халқының мемлекеттік туын көтерген Отанымыздың кіндігі, Ұлы тауы, қарт Ұлытаудың шежіресі. Бұл кітап осы өңірдің тарихы, көркем табиғаты, байырғы, тұрғылықты халықтың тұрмысы, әлеуметтік өмірі жайлы сыр шертеді. Қай ғасырда, қай заманда болса да келер ұрпақ алдынан шығып отыратын мәңгі өлмес кемеңгер тұлғалар болады. Солардың Ұлытау топырағында қалдырған іздерін авторлар тарихи деректерге, халық аңыздарына сүйене отырып, нақты мысалдармен нанымды, тартымды баяндайды.

Кітап төл тарихын білгісі келген оқырман қауымға арналған.

Т $\frac{4702250201-115}{450(05)-01}$ -01

ББК 84 (5Қаз)

ISBN 9965-06-105-X

© Тлеубаев С., Мырзабеков Б., 2001

«Ұлытау тарихы ауызша аз айтылып жүрген жоқ. Соның бәрін жинақтатып, кітапқа түсіру керек. Осы жағын сен ойланшы, Серік!» — деген еді Республика Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев 1993 жылы қыркүйек айында Ұлытау ауданына келген сапарында. Өлке тарихына байланысты материалдарды жинақтай жүріп, қолға қалам алуымызға Елбасының сондағы сөзі түрткі болған-ды. Қолдарыңыздағы кітап соның нәтижесі деп білерсіздер, құрметті оқырмандар!

Авторлардан

ҰЛЫТАУ СЫРЫ

Сұлулықты ұғам,
Ұлытауды көргенде.
Арғанаты жақтан
Ақ марал жөңкіп өргенде.
Кездеспей кеткен
Бір бейне көзге елестер,
Бұрылып қарап
Жезкиік көңіл бөлгенде.

Аққу қаз әні,
Естілсе өзен көлден де,
Сайраса бұлбұл
Саялы тоғай белдеуде,
Тау жаңғыртып,
Жартасқа қонса ақиық
Құлшынарсын
Өзің де шалқып өрлеуге.

Ұмтыларсын
Ұлар құс талға төнгенде,
Ұрланып ойнап,
Қызыққа көзді көмгенде,
Ұлытау келіп,
Осындайды ұқпасаң,
Санама, достым,
Сарыарқаны көргенге.

Ұлылықты ұғам,
Ұлытауды көргенде,
Тұрады-ау маңғаз
Еңсесі биік өр кеуде.
Ұлытау ұран болыпты,
Бұрын бабама
Екі ұдай дауда
Даласын жауға бермеуге.

Байқоңыр бағыт,
Ғарышқа құлаш сермеуге,
Жезқазған жомарт,
Жез қазына теңдеуге.
Өзі түгіл
Өрнектері осындай,
Ұлытаудың ұлылығына
Болмас сенбеуге.

ҰЛЫТАУ – ҰРПАҚ КИЕ ТҰТАР ҰЛТ БЕСІГІ

Ғасырдан ғасыр озып, мыңжылдықтар алмасып, адам баласы аты шулы Өркениеттің ауылын қоныстандық деп қоқиланса да, Жер қойнауын қопарып, Теңіз түбін сүзіп өтіп, Ғарыш ғаламатын ақтара бастадық деп атойлатса да кәрі Тарихтың көңіл кірбіңі сейіле қойды ма екен?!

Озық техникалары оза шауып, компьютер билігі жер дүниені ауызына қаратқан мына дәуірде әйтеуір қария Тарихтың алдында кібіртіктей беретіндігімізді жасыра алмаймыз. “Ауызды қу шөппен сүртуге болмас” деп қайсыбір қол жеткізген жетістіктерімізді тізіп шығып, “бұған да тәуба дейік” деп тоқмейілсігенмен ұтарымыз көне.

Сайын даланы сан ғасырлар бойы билеп төстеген түркі халқының ғұмыр тарихы бас-аяғы бүтінделмей жатса, тарихымыздағы ақтаңдақтар орны толмай жатса одан табарымыз аз.

Шұрайлы жері, шүйгін шөбі, ақтұма бұлағы, арналы өзені заманалар бойы хан, қараның нәсібі болған, етегіне ел болып жиылып, төбесіне шығып төресі кеңес құрған қасиетті Ұлытау тарихының зерттелу деңгейі бізге еріксіз жоғарыдағы ойды айтқызады.

Ақиқаты сол, Ұлытау өңіріндегі байтақ мекенді жайлап жатқан Жезқазған өндірістік орнының тарихына барлау жасаған П.С.Паллас, Н.Рычков, Г.Шуровский, С.С.Черников, К.Болл болжамдарын бақсақ, бұл жерлерге ел қоныстанып, кен өндіру ісі сонау көне дәуірлерден басталады.

Біздің дәуірімізге дейінгі V ғасырда өмір сүрген Геродоттың пайымдауынша, осы өлкені мекендеген тайпалар (массагеттер) алтын, күміс, мыс өндіруді мейлінше игерген екен. Демек, Ұлытау (Жезқазғанды қоса айтқанымыз -Ғ.Е.)

өңірі қадым заманнан бері қайнаған тіршілік ордасы болған. Оған дәлеліміз мол. Ақжан Машани, Төлепберді Ақышев, Әлкей Марғұлан сияқты қазақтың ғалымдары айтқан қадау-қадау ойлар мен ғылыми дәлелдемелер жеткілікті.

Ұлы Жібек жолының бір тармағы, Кіші Жібек жолының бір ұшы Ұлытау жеріне келіп тірелуінің сыры неде еді? Бұл да ықтиятты зерттеуді қажет ететін болса керек. Кен өндірген өлкеде ел өркендеуі болады. Ендеше, кешегі ата-баба, оның үрім-бұтақтарының тарихы табан астында жатқаны өкінтсе керек.

Ұлытау рухани дәуірлеуіміздің ырзықты мекені болған.

Кетбұғы мен Асан қайғыға байланысты айтылатын аңыз-әңгімелердің өзегі Ұлытау жерінің қасиеттілігін дәріптей түседі.

Тарау-тарау тарихтың тілсіз куәсіндей болып тұрған, бүгінгі өркениетке ұмтылған ұл-қызына жаутандай қараған Алаша хан, Жошыхан, Домбауыл мазарлары мен дала төсінде аңдаусыз жатқан мұртты обалар мен балбал тастар, тастағы жазулар мен суреттер көне тарихтың көмескілене басталған соқпағы сияқты. Бұл да сан-салалы ғылымның айтулы білгірлері бас қосып, толайым зерттеу жұмысын жүргізуді күтіп жатқан мәселе.

Ұлытау — әдебиет пен мәдениеттің ордасы болған өлке. Кешегі Кетбұғының жалғасы сынды асыл өнерді аялап өткен ақын-жырау, сал-сері, ауызы дуалы би-шешендер шыққан бұл өлкеден.

Иманжан Жылқайдарұлы, Қожабай Тоқсанбайұлы, Тайжан Қалмағанбетұлы, олардың ізін баса өнерпаздығымен танылған Болман, Омар, Нияз сынды ақын-айтыскерлер, салдығымен даңқы шыққан Жаңқа, Бәшен сияқты тұлғалардың әдеби мұрасы шынайы ғылыми зерттеуден өтсе, ел игілігіне айналар еді.

Бағаналының төрт босағасы деп танылған Кәдір, Бабыр, Шегір, Сандыбай, осы дәстүрді жалғастырған Ерден, Дүзен сияқты тарихи тұлғалар айтты дейтін аталы сөз ел арасына ертегідей тараған.

Өкінішке қарай, қағаз бетіне түсіріп, халық қазынасы ретінде дәріптеу көңіл көншіте қояр ма екен?

Мұның бәрі ұлдарының рухсыздығынан немесе азаматтарының намыссыздығынан емес, қазақ халқын тарихи тамырынан үземін, өткенінен өгейсітіп, өлмес күнін көрсетемін деген саясат ұстанған кешегі кеңестік жүйенің сұрқия іс-әрекеті тоқпағының кесірінен еді.

Ел есінде болар, шаруашылығы қиын шалғайдағы аудандардың біріне саналған Ұлытау ауданына ұрпақ мейірлене қараған жоқ, мүсіркей қарады. Ұлы Жібек жолы саудагерлері сабыла жеткен, шетел капиталистері мен орыс көпестері аранын аша ұмтылған Ұлытау, Жезқазғанның шалғай бола қалуы тарих үшін күлкілі еді. Несі бар, одан да өттік.

Тәуелсіздік тынысы тарихымызды қайта таразылауға мүмкіндік туғызып жатыр. Ұлттық тарихымыздың кіндігі саналатын Ұлытау жеріне деген пейіл түзелді. Дүниежүзі қазақтарының құрылтайы өтіп, ата жұртын сағынған ағайындардың Ұлытау топырағына тәу етіп қайтқанын көріп, бір қуанып едік, елбасының хан ордасында болып, Ұлытау халқының рухын көтергенін көріп, екінші рет масаттанғанбыз. Осы серпіліс ел тарихын зерттеуге деген соны күш, салиқалы көзқарас туғызғаны анық еді.

Ұлытау ауданының тұңғыш әкімі Серік Тілеубаев пен ақын, журналист Батырбек Мырзабековтің мына кітабы сол игілікті істің нақты көрінісі болып отыр. Ел аузындағы аңыз-әңгіме, өлке тарихының білгірі Иманжан ақын айтқан әңгімелер мен ғылыми еңбектердегі байлам-болжамдарға, нақты ғылыми деректерге сүйене отырып жазылған аталмыш кітап — ұлт тарихы мен Ұлытау жанашырларының ерен еңбегі.

Қолжазбаны оқып болған соң көз алдыма Ұлытаудың ұлылығы мен асқақ, айбынды көрінісі келді. Асқақ таудың етегіне емен-жарқын орналасқан қарапайым ауыл суреті елестеді.

Иә, қасиеті мол дүниенің қарапайым бола беретіні заңдылық дерсің. Тек соны қарабайырландырып алмай, қарапайымның қадір-қасиетін аша білсек. Мына кітапты оқыған әрбір қазақ ұлт тауы — Ұлытауға басқаша көзбен қарар.

Қазған құдығы мен қаққан қазығына мән беретін қазақ бұл тауға Ұлытау атауын кездейсоқ қоймаған болар.

Руға бөлінген халқымыздың рухы бөлінбегеніне осы Ұлытау дәлел. Өйткені, Ұлытау қазақта жалғыз-ақ.

Ұлытауды зерттеу ұлт тарихын зерттеу екенін түсінеміз. Алайда, шабан қимыл шідерін үзер күш керек сынды. Барқадарлы істі бастауымызды Ұлытау күтер-ау, бірақ Уақыт күтпейді.

Киелі өлкенің тарихы жайлы жазылған мына кітап қалың оқырманға ой салар, қалам ұстаған зиялы ұл-қызға серпіліс берер, атқа мінген азаматтың абыройлы іс бастар рухын оятар деп сенеміз.

Ғазиз ЕШТАНАЕВ,
филология ғылымының
сандидаты

БІРІНШІ БӨЛІМ

**ТАСЫНА
ТАРИХ
ТУНҒАН...**

ТАСЫНА ТАРИХ ТҮНҒАН..

Жер жүзіндегі қай халықтың болмасын қадір тұтып, қасиет санайтын киелі мекені болары анық. Сондай қойнауы қазына, тасына тарих тұнған жер қазақ халқында да бар. Ол кешегі көшпенді қазақтың көшесіз астанасы атанған, жерінің асты алтын, үсті ырысты өңір — Ұлытау екені баршаға аян. Содан да болар? Ұлытау десе елең етпейтін қазақ жоқ. Ұлытау есімі естілсе әр қазақтың бойындағы қаны ойнап, жүрегін бір мақтаныш сезім кернейді. Солай болуы заңды да. Неге десеңіз қазақ деген халықтың ұлт болып, ел болып қалыптасуы, мемлекет болып аталуы дәл осы Ұлытау атымен тығыз байланысты. Исі қазақ үшін Ұлытау ерліктің, елдіктің туын тіккен, тасына ғасырлар тарихы тұнған, бірлік пен бәтуаның мерейлі мекені болып табылады. Бұл өмірдің де, тарихтың да таразысына салынып, небір ғұламалар айтып, дәлелдеп кеткен шындық екені даусыз. Солай болған, солай болып келеді де. Әйтпесе, түп-тұрқы шап-шағын арқа төсіндегі осы бір тауға аспанмен таласқан ақбасты Алатауы, қойнауы қазыналы Қаратауы, көрікті кербез Көкшетауы, әсем Алтай таулары бар қазекем ұлы деген есімді жайдан-жай Ұлытауға бере салмаса керек. Өзінің бітім болмысымен басқа тауларға ұқсамас өзгешелігімен дараланған әр тасы тарихтан тіл тартып, шежіредей сыр шерткен шымыр таудың тұрқы да, тұлғасы өзге тауларға ұқсамайтын ғажайып қасиетімен ұлылықты үнсіз ұғындырып, еріксіз мойындатып тұрғандай.

Өн бойына қарапайымдылық пен қайырымдылықты қас-тер тұтқан таудың тарихына зер салсақ бүгінгі қазақ деген еркін елдің тұтас тарихына үңілгендей болып, өткені мен бүгінгісін танып білгендей боласыз. Адамзат тарихының атасы атанған Геродоттың жазбаларында Скиф таулары деген атпен енген Ұлытау тауының аталуы да тегіннен тегін емес. Демек, Ұлытау аты сонау тылсым замандағы тілсіз тарихпен тілдесе отырып бірге аталып, әлемдегі тіршілік тамыр жайғаннан бері бірге жасасып келе жатқанын көреміз. Ал бұл сөзіміз жалаң болмас үшін тарих атасының жазбаларына үңілейік.

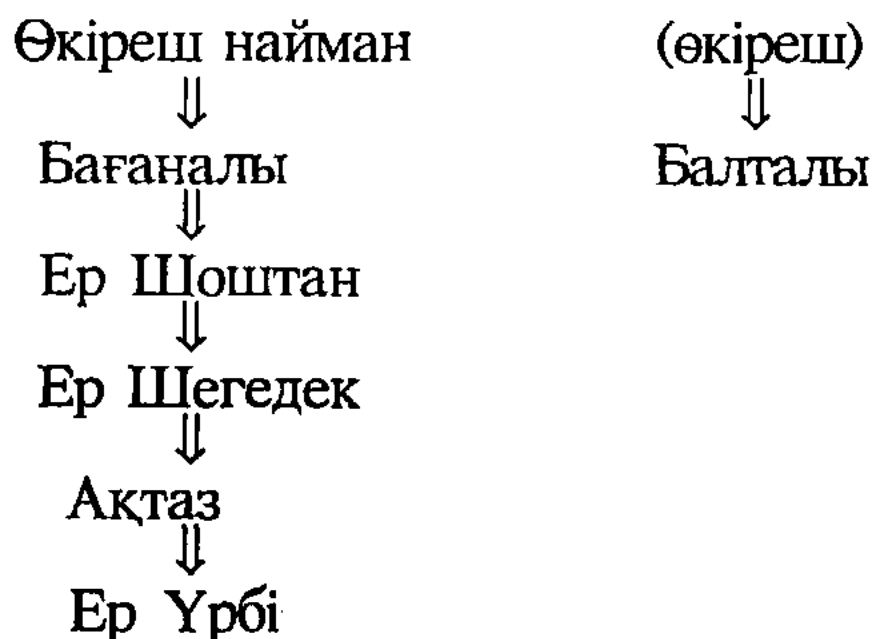
...Жер бетін түгел бағындырмақ болған Кир патшасы теңізден өтіп далаға жол тартты. Сол кезде осы сары даланы мекен еткен скифтердің ер жүрек те батыр қызы Томирис көшпенділердің қалың қолын бастап, әрі басқыншыларға қарсы шықты. Ақыры шетсіз де шексіз құм белдеулеріне дендей енген Кирдің құмырсқадай қаптаған қалың қолы шөл құрсауында қалды. Осы сәтте Томирисінің (Тұмар қыз деп аталады) соңына ерген дала ерлері Кирдің жеңіліс көрмеген қуатты әскерін тас-талқан етті. Тарих жазбаларынан орын алған осы шайқастың өткен жері қазіргі Арал мен Арқаның ортасындағы қалың құмды өлке екенін бүгінгі ғалымдарымыз да дәлелдеп беріп отыр. Демек Кир жорығы Сыр мен Ұлытау арасындағы кең жазықта өтті деуге толық негіз бар. Ендеше сол жорыққа тікелей қатысып, оны қағаздап хатқа түсірген тарихтың атасы Геродоттың Скиф таулары деген тауы осы біздің айтып отырған Ұлытауымыз екеніне еш дау тумаса керек. Себепп, Кирдің бірнеше жүз мыңдаған әскерінің соңы Сырдың сыртқы құмына шыққанда, шоғырдың бір шеті Арқа өтуі заңды да. Олай дейтініміз екі жақтан беттескен қалың әскері бас аяғы жүз елу, екі жүз елу шақырым жерге сол кезде ұбап-шұбап сыя қоюының өзі оңай емес. Ал Арқаның кең төсінде сол кезде де, қазір де Ұлытаудан басқа белгі етер, бетке ұстар таудың жоғын еске алсақ, Скиф таулары деген атты алған тауымыз бүгінгі теңіз деңгейінен 1134 метр биіктікке орналасқан Ұлытау екені өз-өзінен-ақ белгілі. Сөйтіп алғашында тарихқа Скиф тауы деген атпен енген Ұлытаудың етегінде қазақтың сонау түп тамырына тіке тартар тура жол жатыр. Ал скиф көшпенділері (X-VIII ғ. б. э. д.) мал шаруашылығымен қоса сол кездің өзінде-ақ мыс қорытуды үйреніп, тарихта тұңғыш металлургияны меңгергенін сол Геродоттың жазбаларында ашық та айқын айтылған. Оған Жезқазған маңындағы мыс кендерін қорытқан ескі пештердің қалдықтары да дәлел бола алады. Бұл туралы кезінде академик Қ. И. Сәтбаев: “Адамзаттың алғашқы мыс өндірген жері — Жезқазған-Ұлытау өңірі”, — деп жазып кетуі де негіз болады.

Ал тарих жазбаларында Ұлытаудың дәл өз атымен — Ұлытау — деп аталуы осыдан мың жыл бұрынғы аңыз, жыр, дастандарда да кездесетініне не деуге болады. Оған 1995 жылы жырланғанына мың жыл толған қырғыздың “Манасында” кездесетін Ұлытау, Кішітау аты тағы да бір дәлел бола

алғандай. Бұл жөнінде қазақтың көрнекті ғалымы, академик Әлкей Хақанұлы Марғұлан өзінің “Ежелгі жыр аңыздар”¹ атты жинағында “Жырдағы Қосай, Бақай мен қатар аталатын ежелгі заманның асқан ерінің бірі — Үрбі. Бұлар VIII ғасырда қатар өмір сүрген. Міне, осы Үрбі Көкетайдың асына Қосайдан кейін екінші болып шақырылады. Жырда асқа шақырушыға:

Онан әрі сен барсаң,
Кішітауды жайлаған
Ақтар таздың баласы,
Аты Мөңке төресі
Ер Үрбіге барып айт» —

делінеді. Ал осындағы Кішітауымыз Ұлытаудың іргесіндегі інісіндей қатар тұрған қабырғалас тау. Айтайын дегеніміз, осы қатар тұрған Ұлытау, Кішітауды біз тілге тиек етіп отырған Үрбі мен Қосай батыр мекен етеді. Қосай Ұлытауды жайласа, Үрбі Кішітауда тұрған. Бүгінде осы Қосай ұрпағы да, Үрбінің атасы Ақтаздың үрім-бұтағы да осы өңірді мекен етеді. Мұның бір ғажабы Үрбінің атасы аталатын Ақтаз қазақ халқының бір руы, Бағаналы аталатын Найманның бір бөлігінен тарайды. Ұлытау мен Кішітау — Бағаналы Найманның заманнан келе жатқан құтты қонысы. Халық шежіресі бойынша үлкен бір жаутершілік кезінде тірі қалған бес баланы соңынан ертіп келген бағаналы Кербалақ атты Ершоштан деген кісі болады. Ол осы “Манас” жырындағы Үрбінің арғы атасы. Мінекей академик Ә. Х. Марғұлан “Манас” жырындағы Ұлытау, Кішітау атына орай осындай ой-тұжырымға келіп оған мынандай қосымша схема ұсынады. Бұл да осы аталған кітапта көрсетілген. Оны қайыра еске ала кетудің артықтығы жоқ.

1. Алматы, “Жазушы” баспасы, 1980 ж. 106-107 беттер.

Осы көрсетілген схемаға академик Ә. Х. Марғұлан осы аталған кітапта қосымша мынандай түсініктеме бере кетеді:

“Шоптанның Кербалақ атының таңбасы бағана таңба екен. Сондықтан оның ұрпақтары бағаналы атанып кеткен дейді. Найман — Оғыздарман аталас, өгізді, көкбұқаны қасиеттеген, VIII ғасырдан белгілі ел. Егер бір ғасырда төрт ұрпақ жасайды дейтін тәртіппен алсақ, Үрбі шамамен XI ғасырда жасаған кісі” — деп нақтылай түседі.

Осыған қарағанда Ұлытау тарихы әріде жатқаны бұрынғыдан да айқындала түседі. Ал қазақ халқының көне-жырларының бірі “Қозы Көрпеш — Баян сұлу” жырының кейбір жер-су аттары мен тарихи мәселелері төңірегінде халық ақыны, шежіреші, Ұлытау өңірінің, жалпы қазақ тарихын терең зерттеген Иманжан Жылқайдаров Қазақстан Ғылым Академиясының қолжазбалар қорына тапсырған төрт томдық естелігінде: “Қозы Көрпеш — Баян сұлу” жырына орай:

Бақалы, балдырғанды көл аман бол,

Балталы, Бағаналы ел аман бол, —

деген атау Ұлытауға соғады. Осындағы “Балталы, Бағаналы ел аман бол”, - деген елі Ұлытауды ежелден қоныс еткен Найман руының белгілі Бұтақтары. Олардың ұрпақтары әлі күнге дейін сонда мекен етуде. Ұлытаудың Батыс беткейінде күні бүгінге дейін Тоғызбай, Сегізбай аталатын екі көл қатар жатыр. Бұл аталған “Қозы Көрпеш — Баян сұлу” жырындағы — Бақалы, Балдырғанды — делінген екі көл. Осы екі көл турасында аталарымыздың — мына Сегізбай бұрынғы заманда Балдырғанды, Тоғызбай — Бақалы — көлі деп аталған. Қатар жатқан екі көлді сонау заманда Балталы-Бағаналының екі байы Қарабай мен Сарыбай мекен еткен, бертінде көлдің аттары Тоғызбай, Сегізбай болып кейін де мекендеген екі байдың атымен аталып кетті. Ал сонау замандағы Бақалы көл атанған Тоғызбайдың сыртында Бақатас тауы тұр. Бұл да сол Бақалы көл атанған кезден қалған белгі. Бақалы көл мен Бақатастың ортасында Айбас дарасы тұр. Ал Айбас батыр туралы жырда кеңінен айтылған ғой. Бұл осы “Қозы Көрпеш — Баян сұлу” жырындағы Айбас батырдың дарасы. Иманжан ақсақалдың бұл ойын осы жердегі байырғы тұрғындар мен ғалымдар жасаған зерттеу тұжырымдары да бекітіп, нақтылай түсетіндей. Осы Айбас дарасына 1956 жылы Акаде-

мик Ә. Х. Марғұлан басқарған Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы келіп зерттеу жүргізгенде Айбас дарасының Айбас жазығында орта ғасырдағы қаланың ескі орнын тапқан. Осы жердегі Ақ обаны қазып, орта ғасырға тән қару-жарақтар мен құралдардың қалдықтарын тапқан еді. Демек, Айбас сол жырдағы айбынды Айбас, Батыр Айбас, Қозыны қолдаушы Айбас дегенді көне құлақтан естіп жадыма сақтадым, — деп Иманжан ақсақал қолжазбасында нақтылы анық етіп жазып кеткен. Бұл әңгімені Иманжанның өз аузынан кейін де сан рет естідік те. Шежіреші қарияның бұл естелік әңгімесін ел ішіндегі мына бір аңыз жа жандандырып тірілте түскендей.

Бақа тас пен Бақалы көлдің ортасындағы Айбас дарасы — Айбас батырдың атақонысы. Осы жердегі елдің ішкі шатқалды қуысы Ерқараға таяу жердегі үңгірді мекен еткен Айдаһармен дос болған екен. Қазірге дейін таудан бастау алатын Айдаһарлы — Құдай берді деп аталатын арналы бұлақ бар. Бұлақтың бастау көзі Айдаһар мекен еткен үлкен үңгірде жатыр. Таудан басталатын мың бір бұлақтың түп тамырының түйісер тұсы да осы айдаһарлы үңгірден аққан мөлдір бастаумен түйіседі. Үңгірдің тасты жарып атқылап жатқан мөлдір бұлағы қыста қоңыржай, жазда салқын болып бір қалыпты температураны ұстап тұрады. Ал оның себебі осы бұлақ басында адамзаттың тұңғыш ұлы ұстазы аталып, бүкіл әлемге дала перзенті деген лақап атпен танылған Тұраннан шыққан Зәрдеш есімді (Зоратуштура) ұл алламен жүздесіп, тәңірден аян алып, тура жолға түсіп, тұнық судан ішкен екен. Сол жолы алланың нұры тұтас тауға түтел түсіп осы аймақ күдіретті қасиеттің мол шуағына шомылыпты.

Аңыз айтады. Сонау бір заманда Тұран ойпатындағы осы бір тауда Зәрдеш (Зоратуштура) есімді ұл өмір сүріпті. Кейінде бүкіл әлем адамзаттың ұлы ұстазы деп таныған сол Зәрдеш тау басына шығыпты. Тас үңгірде тұрыпты. Таң атқаннан кеш батқанша таудың ішін аралап, көкке шаншылған ғажап шындардың сұлулығына танданып, маңайына хош иісті жұпар шашқан көгілдір көркем аршасына, ақ балтыр ару қайыңы мен хас батырдай қасқайып өскен жас теректеріне сүйсіне қарайды. Тауда туып, таста өсіп, дала сырына қанығып жүрген бала жігіт бірде таудағы үңгірде ұйықтап қалады.

Түннің бір уағында Зәрдешті ғажайып бір күш орнынан тұрғызып, таудың сонау ең биік ұшар басына аяғының ұшын жерге тигізбей алып ұшып, көтеріп шығарады.

Тау басына шыққан Зәрдеш өн бойындағы бір оң өзгерісті байқайды. Есін жиып, жан-жағына қарағанша болмайды, аспан әлемінен маңайын алтын сәуле, нұрға бөлеген ғажайып шуақ төгіле береді. Нұр сәуле қапелімде не болғанын аңғармай қалған Зәрдештің жүрегін жырға толтырып, көңілін қуанышқа бөлейді. Шуақты нұр тұтас тауды бұрын-соңды жер беті көрмеген ғажайып алтын шұғылалы сәулеге шомылдырады. Мол шуаққа бөленген Зәрдеш сол сәтте жаратушы Алланың нұр сипатын көреді. Алланың нұрына бөленген Зәрдеш өзіне жаратушының аян беріп тұрғанын біледі. Адамзат баласына тура жол нұсқауды, жақсылыққа бастауды Алла тағала Зәрдешке жүктейді. Сөйтіп, ұлы ғұлама осы шап-шағын кішкентай таудың үстінде Алланың шуақ нұрына бөленеді.

Ертеңіне Зәрдеш етектегі елге елдіктің жайын, адамгершіліктің мәнін уағыздайды. Сол заманда біреу қайтыс болса, сол үйдің ет жақындарының бірін бірге көметін бір түрпайылық бар екен. Зәрдеш алдымен осыған тоқтау айтады. Бұрыннан қалыптасып қалған дәстүр-салты бар ел Зәрдеш айтты деп тоқтай қалсын ба?

— Осының өзін өлтірейік.

— Бізге жөн-жоба айтатын бұл кім? — деп Зәрдешке қалың топтың ішінен он шақты адам тұра ұмтылады. Олар жақындап, Зәрдешке қол сала бергенде, көктен жасын ойнап, ызалы топты түгелімен ұйпап жібереді. Оны көріп тұрған қалың топтың ішінен Зәрдешке батып енді ешкім қайта ұмтыла алмайды. Көп ішіндегілер арасынан:

— Оу, халайық, мына балада қасиет тұр ғой.

— Осының айтқанына көнейік, — деп Зәрдештің сөзін құп алады. Сол жерде Зәрдеш халыққа Алладан аян алғанын, жаратушының осы тауға нұры тигенін, осы өңірдің қасиет шуағына бөленгенін айтып:

— Бұл тау бұдан былай барлық таудың ұлығы — Ұлытау болып аталады, — деген екен. Содан бері бұл тау жай тау емес, Алланың аян нұрына шомылған қасиетті Ұлытау болып аталыпты. Алланың нұры тиген тау содан кейін жер бетіндегі барлық таудан өзгеше ұлық атанып, ұлы болған.

екен. Алланың нұр шапағатымен қатпар-қатпар тасты жарып тереңнен шыққан толқынды тас бұлақты күндіз-түні, қысы-жазы алты басты айдаһар күзеткен дейді. Тас бұлақ таудың әр тасына нәр беріп, жер бетіндегі барлық сулардың түйіскен жүрегі, арналы анасы аталған екен. Бұл сөздің шындыққа келетін де қисыны бар. Оның дәл айғағындай жер бетіндегі үлкен-кіші өзен, көл, теңіз бен мұхиттың түп тамырына көз салсаңыз тарау-тарау, сан-салалы тармақтардың бәрі келіп осы Ұлытаудың тас үңгірінен басталып, дүниенің төт бұрышына таралған бұлақ түбінде түйісетін секілді. Осы бұлақтан бастау алған төрт тармаққа зер салсақ әлем қартасындағы барлық судың негізгі көзін көргендей боласыз. Сонау Солтүстік мұзды мұхитына құйып жатқан Обь өзені осы Ұлытау түбіндегі айдаһар күзеткен, Зәрдеш су ішкен бұлақтан бастау алатын Терісаққаннан басталады. Терісаққан Есілге, Есіл Обь өзеніне құйып жатыр. Одан әрі Солтүстік мұзды мұхитының ернеуіне асып түседі. Ал мына жағы оңтүстікте Қаракенгір, Сарыкенгір жарыса ағып таласқан бойы Бетпақтың шөлін кесіп өтіп, Сарысуға қосылады да әрісі жеті өзен — Жетісуға құлап Іле бойлап Азия асып кетеді. Шығысында осы бұлақ Жақсыкөң өзені арқылы теңізге жетеді. Батысын бойлай жүрген адам өзен арнасымен Қараторғай, Сарыторғай, Ұлыжыланшақты бойлап Торғайды толтырып, Ырғызбен Аралдан асып, теңізге жетеді. Аңыз түбі шындық деген осы болар.

Әрине, бір кездері ауыздан ауызға аңыз болып айтылып жеткен шындықтың өзі кейін де ескіленіп, көмескіленіп естен кетуі де мүмкін. Осындайдан да болар Ұлытауға байланысты небір құнды-құнды әңгімелер мен аңыздар кешегі кеңестік саясатқа қайшы келгендіктен болар айтылмай, елеусіз қалып келді. Содан барып қасиетті таудың тарихтан алар орны да көмескіленген. Әйтпесе, ең далада өмір кешкен, небір азуын айға білеген айбарлы хандар, бектер мен билер қандай да бір келелі әңгіме, кесікті пікір, бәтуалы билікке жүгінер сәтте алланың нұр сәулесі түскен Ұлықтау — Ұлы тауға келіп бас қосуы, тауға тәуеп етіп, топырағына маңдайын тигізуі, Ұлытаудың қасиетіне бас иіп ұлылыққа тағзым еткендіктен болар. Шынында да тарихи деректерге жүгінсек қаншама хан қазақ топырағында ел билесе, соншамасы Ұлытауға келмей толық билікке жеттім деп есептемеген. Сондағысы, әрине, жер бетінен

тау таба алмағандықтан емес, алдындағы аңыздардағы айтқанымыздай алланың нұр шапағаты шашыраған таудан шын мәнінде де ұлылықты, пәктік пен тазалықты, адалдықты, бірлікті, бәтуәні көре білулерінде жатса керек. Сонау ықылым замандағы Зәрдештін Алламен жүздескен тауының түбіне хан мен бектердің, қасиеттілердің келуі, маңайына жетіп, топырағынан мәңгілік мекен табуы, ханға да, қараға да арман болғандай. Тарих деректеріне қарап отырсақ, осы Ұлытау төңірегінде, ел билеген хандардың үзенгісін шіреп, ауыздығын қарс шайнаған тұлпарлардың тұяғы тиген, қол бастаған, батырларың сөз бастаған шешендердің тарихи орындары толып жатыр.

Әлмисақтан бері “Алты алаштың баласының басын қосқан Алашахан” дегенді халық аңызы айтады. Ал Алашаханның тарихы 840-шы жылы өзінің тәуелсіз феодалдық мемлекетін — қимақтардың негізін құрған қыпшақ-қимақ тайпаларының қосылуымен Алаш мемлекеті болып жарияланып, ханының Алаша деп аталғанын араб тарихшыларының: “Қимақ патшасы — ұлы тайпалардың біреуі және өзінің парасаттылығымен ерекшеленеді” деп жазып кеткеніндей түрік дүниесінің әлемде тұңғыш ту көтерген кезеңінен бізді хабардар етеді. Ал осы Қыпшақ — Қимақ тайпасының негізіндегі Алаш мемлекетінің сондағы ту тіккен ордасы — Ұлытау болғанына ешкім де дау айта алмайды. Алаш мемлекетінің ханы Алаша өзі таққа отырған алғашқы күннен бастап-ақ Алланың нұры тиген Ұлытауға арқа сүйеп, топырағына табан тіреуді алдына ұлы мақсат етіп, атының басын Ұлытауға бұрып, осы жерге келіп қосын тігеді. Бұл да болса біздің алдындағы естіген аңыздарымыздың түбінде шындық барын тағы да тірілте түскендей. Тарихты таразылап бүгінгіге жол сілтеген түркіменнің шежірешісі Әбілғазы өзінің жазбаларында: “Ұлытау мен Кішітауды Алашахан, оның немересі Қарахан жайлаған” — деп жазып кетуі де тегін болмас. Әбілғазының шежіресіне сүйенсек Алаша мен Қараханның кезеңі X-XII ғасырларды қамтиды. Олай болса Ұлытаудың етегіндегі Қаракенгір, Сарыкенгір өзендерінің бойындағы Алашаханның мавзолей-мазары бүгінгі тарихшылар айтып жүрген сол кезеңге тура сәйкес келіп тұр. Ендеше Тұранның басын қосып тұтас ел деңгейіне көтерген, оның тұңғыш ханы Алашаханның Ұлытау

топырағында жатуы да одан кейінгі ел билеген хандарға Ұлытаудың қадір-қасиетін бұрынғыдан да асырып, айбарландырып Ұлытауға барып, таудан бата алған ханның ісі оң, саясаты айқын, арманы сөзсіз жүзеге асады деген үлкен ұғымды берік, нық орнықтыра түскендей. Оған дәлел дүниені дүр сілкіндірген, атының тұяғы тимеген жер қалмаған Шыңғысхан мен оның баласы Жошыдан, кейін олардың ұрпақтары Батудан бастап қазақтың ХІХ ғасырдағы ең соңғы ханы Кенесарыға дейін, барлық қазақ хандары 700 жылға жуық осы Алашахан мазарының маңында үш жүздің өкілдерінің қатысуымен “Хан ордасы” деген жерде хандық дәрежеге — ақ кигізге көтеріліп барып, сайланып отырған. Бір ғажабы, дәл осы “Хан ордасы” әңгімеміздің басында айтқан Айбас жазығындағы айдаһарлы үңгір жақ беткейінде болуы. Таңқаларлығы сол, хан ордасы Ұлытаудың батыс бөлігінде болса, Алашаханның мазары таудың шығыс жағында жатыр. Оның бұлай болу себебі хандардың билікке отырар орынды алғашқы аңыздағыдай тауға, Алланың нұры тиген, Зәрдешпен жүздескен жағынан белгілеуі қисынды көңілге қондырғандай, әрі-беріден соң дәл сол киелі, аруақты жер деп хандар тандаған жердің қазақ жерінің нақ кіндігі екені де белгілі болып отыр. Қазақ жерінің оңы мен солынан, шығысы мен батысынан бір мезетте шыққан адам дәл осы Ұлытауға бірдей қашықтық жол жүріп, бір мезетте жетеді екен. Қазіргі оқыған, білімдар жандар сызғышпен өлшегенде де Ұлытау жердің ортасы болып бөлек тұр. Міне дүниенің төрт бұрышының кіндігі болған Ұлытаудың осы бір қасиетінің өзі ұлылықтың тегін үқтырғандай.

Дүние жүзіндегі қаншама халық пен ел мемлекет бүгінде — “Әлем адамы”, деп танып отырған Шыңғысхан ұлан-асыр үлкен тойын Ұлытау бөктерінде өткізгені де тегін емес. Ол жөнінде 1240 жылы жазылып, кейінде ғана тарихшылардың қолына тиген монғолдың “Құпия шежіре” кітабында толық айтылады. Сол шежіре кітапта Шыңғысхан 1217-1218 жылдары Қият, Найман, Керей, Меркіт, Қоңырат, Маңғыт, Жалайыр, тайпаларын бүгінгі Қазақстан территориясына қоныстандырып, Үйсін, Дулат, Қыпшақ, Уақ, Шапырашты, Ошақты, Ысты, Алшын, Арғын, Албан, Суан тайпалары мен оларға татарларды қоса отырып оны өзінің ұлы Жошының

иелігіне бергені туралы мағлұмат бар. Сөйтіп, тарихтағы тоқсан екі баулы дешті Қыпшақ және сегіз сан Сейілханды қосып жүз рулы елдің басын біріктіріп, бүгінгі қазақ елі — сол кездегі алтын босағалы ел атанса, Алтын Ордасы тағы да осы Алашахан ту тіккен, Алланың нұры тиген Ұлытауға тігілгені тарихта тасқа басқандай анық.

Алтын орданың негізін қалаушы Шыңғысханның үлкен ұлы Жошыхан 1227 жылы Ұлытауда маусым айында опат болған. Осыған орай Алашаханның мазары маңында Жошыханға айбынды тағы бір мазар-кесене бой көтерді. Осы Алашахан мен Жошыхан кесенелері, Ұлытау өңіріне салынған Талмас ата, Жұбан ана, Қайып ата, Болған ана, Ерден, Дүзен мазарларының салынуына елеулі ықпал етті. Бұл кесенелер қазақ даласындағы сәулет өнерінің бастау көзіндей боп көрінеді. Шынында да аспан астындағы ғаламат мұражайлар дәл осындай-ақ болар. Ал мұндай тарихи мәні бар мазар-мавзолейлер Ұлытау өңірінде үш жүзден асып түседі. Олардың ішінде Алашахан мен Жошыханның ескерткіштері бүкіл дүниежүзілік ЮНЕСКО-ның қарауына алынған. Ұлытау өңіріндегі көп ескерткіштер қазақ елінің сәулет өнерінің үздік үлгілері, өкініштісі сол, оларды салған шеберлердің көбісінің есімдері тарихқа әлі белгісіз. Ал ауыл қарияларының бізге жеткен әңгімелеріне қарағанда, оларды салған шеберлер жергілікті жердің өзінен шыққан қарапайым халықтың ұлдары екені даусыз. Осындағы мазарлардың қай-қайсы болса да сонау Алашахан мазарының үлгісін өнеге тұтқан. Ол туралы ғалым Ғ. Ақпанбек былай ой түйеді:

— Алашахан мазары бүгінгі тілмен айтқанда қалқалы-күмбезді құрлысқа жатады. Мазардың сыртқы табаны тік төрт бұрышты тәрізді де, ішкі жамбасы шаршы болып келген. Табанының аумағы 9,73 x 11,9 метр, биіктігі 10 метрге жуық. Ішкі табандары шаршының бір қабырғасының ұзындығы 45°-қа бұрылған осындай шаршымен үш бөлікке бөлінген. Бөліну нүктелері бұрыштағы арка тіреулерінің орны. Аркалар арқылы бөлменің жоғарғы бөлігі сегіз бұрышқа айналады. Осылай өрнектеле келіп, бұрыштар тағы да қиылып, он алты бұрышты құрайды. Сөйтіп, бірте-бірте бұрыштарды қию арқылы күмбездің іші шеңберге айналады да төбесі бүріліп барып жабылады.

Мазардың үстіне биіктігі жарты метрге жуық цилиндр тәрізді барабан қаланған. Оның үстіне биіктігі 76 см, 16 қырлы барабан орналасқан. Әрбір барабанның табан қырының ұзындығы 145 см. сыртқы диаметрі 743 см. шамасында. Ал осы барабанның үстіне бұдан диаметрі 70 см. кіші, биіктігі 65 см. цилиндр қаланған. Оның үстіне биіктігі 50 см. тағы бір цилиндр қаланған. Мұның диаметрі алдыңғысынан 30 см. кіші.

Осының үстінен келіп айналу параболиды тәрізді күмбез көмкерілген. Біртіндеп кішірейе беретін сатылай орналасқан барабандар күмбез етегін көмкеріп, өз алдына бір ансамбль құрап тұр.

Мазардың негізі күйдірген қызыл кірпіштен қаланған. Кірпіштердің көлемі әртүрлі. 230x145x60 мм, 260x230x60 мм, 300x300x60, 320x320x60 мм. т. с. с. Бір айта кетері мазардың маңында шашылып жатқандарының өзінің өлшемі 12 түрлі. Қайсыбір кірпіштердің қалыңдығы 10 сантиметрге жуық. — дейді. Ғалымның бұл сөзі рас. Мазарды салушы қалай дегенде де өз ісінің аса үздік шебері, сезімтал сұңғыла екені аян. Негізі өлшемдердің үйлесімділігі, геометриялық пішіндердің үндестігі, өрнектердің орналасуы тіпті ерекше. Құрылысшының ғажайып шеберлігі көрер көздің нұрын толтырып, жүрегінді тербетіп жіберері сөзсіз.

Ал, Алашахан мазарынан Жошының мазары төрт есеге жуық кіші екені көзге бірден көрінеді. Әрі одан әлдеқайда ауыр да салмақты сезінеді. Алаша мен Жошы мазарының үлгісіндегі Дүзен мазары алдыңғыларының негізінде салынғанын айта кеткен жөн. Жалпы араға бірнеше ғасыр салып бой көтергенімен де ол табанынан бастап, төбе күмбезіне дейін айна қатесіз қайталанып тұр. Дүзен мазары 1866 жылы (КСЭ 4 т. 521 бет) салынған. Бұл мазар салынған кезде Алашахан мазарының түрқы бұзылмай, әуелгі қалпы түгелге жуық сақталған дейді. Бұл жөнінде жазушы С. Шарипов: “Дүзен қыстауы қасында Алашаханның тамы тұр. Сырлы тамды көріп, “осындай там салып беретін адам болса, дүниенің малын берер едім” деп Жанұлы Сандыбай немересі әкесі Дүзенге там салдыруға жұртқа жар шашыпты... Сералы қожа қырық жігітпен бір жүз мың кірпіш құйып, күзгі жаңбырда кірпіші ағып кетіп, шығынға шыққан 72 жылқы далаға кетіпті. Жанұлы мырза әйтеуір салдырмай қоймаймын деп, 22 қос ат

пен, жанына он жігіт қосып қожаны Түркістанға жібереді. Сералы қыстай Түркістанда кірпіш күйдіріп, оны қалауды үйреніп, жазда қайтып келіп, қасына 60 жігіт жалдап, тамды 1863 жылы бастап 1866 жылы бітірген. Және бір алпыс түйемен Атбасардан бор тартқызған” деп жазады.

Ел ауызындағы әңгімелердің және бірінде Дүзен мазарын салушы Сералы қожа күмбездің табан тірегінен бастап төбесіне дейінгі әр айналымды белдеуде байлаулы тұрған жарау атпен барып Алашахан мазарының әр қалауының қиоласуын көзімен көріп келіп, тура солай қойып, қалап отырған дегенді де айтады. Осындай бір әңгімені Ырғайлы өзеннің бойындағы “Обалы” деген жердегі Бағаналының төрт босағасының бірі атанған Шегірдің мазарын салушы Болатшы руының белгілі батыры, көріпкел әулие, Қараменденің кіші ұлы Сатыбалды қажы салды деседі. Шынында да төрт босағаның бірі Шегірдің мазарын Сатыбалды қажының салғаны рас. Арасы күншілік жерге таяу болса да Шегірдің мазары Алашахан мен Дүзен мазарының кішірейтілген көшірмесі сияқты. Оның да алдыңғы және бүйір қалаулары, өрнектері, ою нақыштары Дүзен мен Алаша және Жошының мазарындағы өрнектермен сәйкес келеді. Сырт қараған көздің өзі оны айна қатесіз аңғара алады. Осы күмбезді салғанда Сатыбалды қажының шапшаңдығы сондай екен, оған кірпіш алып беріп тұрған қырық жігіт үлгере алмапты.

Сол кездегі құрылыс өнерін өте жақсы меңгерген хас шебер Сатыбалдының көз ілеспес әбжіл әрекетін сырттан көріп тұрғандар — “Сатыбалдының сыртында көзге көрінбес әлде бір құдірет бар-ау, ә!” — деп тамсанатын болған. Әрине, 40 жігіт қызмет етіп үлгере алмаған қимыл — нағыз шебердің, нағыз маманның ғана қолынан келеді десек, Сатыбалды шеберді қолдайтын әруағы, көтермелеу иесі де болғанына дау айтуға болмас. Міне, ел ішінен шыққан сол шебер Шегір бейітінің төрт қабырғасын көтеріп, енді күмбезін шығарар кезде кірпіш берушілер шаршап саябырси қалыпты дейді. Күн ұзаққа үзіліссіз қимылдап тұрғандікі ме, әлде қабырға көтеріліп кірпішті лақтыру күшке түскендікі ме, әйтеуір қалай

1. С. Шарипов. Шығармалар жинағы. Алматы. “Жазушы”, 1982 жыл, 2-т. 296-297 беттер.

дегенде де кірпіш пен лай берушілердің демалысы көбейіп кеткеніне секем алған Сатыбалды көлеңке жақ іргеке көз салса он шақты жігіт дәу тай-тегенедегі қымызды шөмішпен іліп алып, шетінен ішіп, қарындарын сипап, демалуға кірісе бастағанын көреді. Азаннан бері жерге түспей, тамақ ішпей, бел шешпей қимылдап жүрген Сатыбалды ту биікте тұрып, тай-тегеге шаптырып жібермей ме? Ашық күнде төбеден сарылдағанға жалт қарағандарға ызасы келген Сатыбалды: — Ал, ішіндер, — деп ауын байлап, бұрыла беріпті. Шебердің биікте, күннің көзінде, желдің өтінде тоқтаусыз жұмыс істеп тұрғанын да, одан бұрын өздеріне өздері демалыс бергендеріне ұялып жатқан жігіттер әп-сәтте-ақ етек-жендерін жинап, жұмысқа кірісіп кеткен дейді.

Осы Шегір бейітін салу туралы әңгіме болғанда, Шегірдің тікелей өзінің ұрпағы Темірбектің Сейтжаны айтқан және бір әңгіме ойға оралады.

Төрт босағанның бірі, әрі бірегейі саналатын Шегір өзінің баласы Әбайділдамен шамалас Ерденді, кәдімгі айтулы Сандыбайдың Ерденінің қолына Сандыбай өлгеннен кейін бір босағаның билігін ұстатады. Өзімен тұстас Ерденнің билікке араласып, жасы келген әкесі Шегірдің орнын өзіне бермей, биліктен кетпей жүргеніне іштей өкпелеп жүрген Шегірдің баласы Әбайділда әр жер, әр жерде Ерденге көзінше де, сырттай да сөз айтып, терезе теңестіріп, бой таластыра беретін болыпты. Бірақ, тұтас елдің ырқынан шығып кете алмай, — Әй, Ерден сенің қара сорпанды ішсем арманым болмас, — деп бір ортада ашу үстінде айтып қалыпты. Сол сөз ел ішіне тарап кетеді. Сөйтіп жүргенде Шегір қайтып, оның басын көктеу үстінде Ақтаздың ішіндегі Бадананың бір жігіті бейітінің күмбезі көтеріліп, енді өне-міне бітеді деп жатқанда, көк шолақ атты борбайлап бейіт салушыларға шауып келеді. Келе Әбайділдаға қарап: — Сүйінші Әбеке! Құдай тілегінді беріп, Ерден өлді, — деп ендіге айтады. Алдында “Ерденнің қара сорпасын ішсем арманым болмас” деген Әбайділда мына хабарды естігеннен кейін өкіре жылап, омырауын жыртып егіле тұрып: “Өкпеге қисам да, өлімге қимайтын ерім еді, асқар тау сыртында белім еді, қабырғам сөгіліп, белім сынған екен ғой. Ой, дүние-ай, өштің, кеттің. Әй, жігіттер, ананы ұстап, анау тұрған көк арбаға байлап көк шыбықпен қырық дүре май құйрықтан соғындар. Өкіре жылап, егіліп келудің орнына желігіп келген жетесіз тәубесіне түссін», деп өзі сол кездің дәстүрімен азасын

алып, батасын жасауға, Ерденнің ауылы Қарағанды сайдағы қазалы ағайындарға кешікпей жетеді. Бұрыннан араларында жаға жыртыспаса да, қиғаш сөздердің болғанынан хабардар қалың Бағаналы: — Әбайділда не істер екен? — деп келгенде қарап тұрады. Ерденнің азасына келген Әбайділда: — Ерденнің қара сорпасын ішсем, — деген сөзім бар еді, басқа тілегімнің ішінен дәл осымды ести қойған құдай-екен, — деп қайнап жатқан қазанның басына атпен тіке келген екен.

Ат үстінде тұрып, қара сорпаны ұрттап тұрғанда екі көзінен аққан жас ожауға тырс-тырс тамып жатыпты. Іштей егіліп тұрып, ожауды қайтара бере ат үстінен ауа құлапты.

Сағымданған сары дала төсінде төбесі көкке шаншылған осындай көрікті күмбездер қаншама десеңізші. Халықтың төл тума өнері оның ішінде сәулет өнерінің осынау ықылым ғасырдан бері қалыптасқан, толысқан, өзіндік мектебі болғанына дәл осы күмбездер куә болғандай. Сан ғасыр бойы кесегі қисаймай, табаны таймай, әрі кетпей, сыры түспей, сыны шетінемей тұрған күмбездер бүгінгі небір озық үлгідегі архитектуралық құрылыстардан әлде қайда асып түсеріне еш талас жоқ. Ендеше кешегі кеңестік кездегі “Қазақтың оқу-сызуы болмаған” деген сөзінің сандырақ екенін сары дала төсіндегі осы сәулет өнері айтпай-ақ аңғартып тұр емес пе?

Сұлулық пен салтанаттың символындай сап түзеген кесенелер тек сәулет өнерінің ғана емес, елдіктің, ерлікті құрметтеу, қастерлеудің де бір белгісіндей. Дала төсіндегі Алашахан мазары салынғаннан бері қаншама ғасыр артта қалды. Жылдар жылжып өтіп жатыр. Бірақ ғасырлар қойнауынан сыр шертер күмбездердің сыны да, сыры да сетінеген жоқ, ескіреп емес. Рас, солақай саясат кезінде кесене-мазарды салған адамды да, салдырғанның да атын айтқан жан айыпты болып, алды айдалып, атылып жатты. Сондай сорақылықтан болар Алашахан мен Жошыхан мазарларының ортасындағы “Келін там” мазарының қызыл кірпішін кезінде белсенділер “қызыл отауға керек” деп бұздырып тастағаннан кейін, сырты аршылған жұмыртқадай болып, ішкі шикі кірпішімен қалған “Келін там” жел мен су өтіне шыдамай мүжіліп құлады. Дәл осындай келеңсіз көрініс кезінде анау Алашахан мен Дүзен мазарынан кем емес, Ерден батырдың кесене мазарының да басына түсті.

Қазан төңкерісінен кейін ел ішінде коммунизм орнатуға белсене шыққан қызыл керуенді бастап келген коммунистің